

Verdiepingsavond Hervormde gemeente Kampereiland (collegedictaat)

4 februari 2021

Thema: De Holocaust a.d.h.v. het Bijbelboek Esther

Prelude

Polen, 1944. Bij het voeren van de varkens gooide de boerin etensresten van haar gezin naast de trog in de schuur. Eén keer per dag. Via een kleine opening in de vloer belandde het eten bij vijf hongerige onderduikers. Onder de varkensstal, vermoedde haar man, zou niemand op zoek gaan naar de joden. Hij kreeg gelijk. Al leken ze bij de bevrijding niet meer op de mensen die drie jaar eerder bij hem hadden aangeklopt. Van eens per dag een paar etensresten kan een mens nauwelijks bestaan en hele dagen gehurkt zitten is funest voor je lijf en leden. De twee onderduikers die het niet overleefden, hadden de schuilplaats verlaten om spullen te halen in de hoop om daarmee eten te kopen via of bij de boer, of om zichzelf beter te beschermen tegen ratten, de vorst, het regenwater of de stank van de varkens. Ze hebben de trip niet overleefd. De boer vond ze, een paar dagen later in het bos. Dood geknuppeld door plaatselijke Poolse bevolking. De overgebleven drie onderduikers overleefden de oorlog en bleven zitten tot twee dagen na de bevrijding. Daarna liepen ze naar hun geplunderde huizen in het dorp. Het nieuws van hun terugkeer ging razendsnel door het dorp. Een groep gewapende Polen kwam bij ze langs, opzoek naar geld, goud en andere waardevolle spullen. De gedachte was dat joden die alles hadden overleefd, heel rijk moesten zijn. De drie joodse onderduikers die het Nazi regime hadden overleefd, overleefde de Poolse woede niet. Toen de dorpsbewoners hun woede gestild hadden vertrokken ze naar de boerderij waar de onderduikers verstopt hadden gezeten. Opzoek naar waardevolle spullen van de joden. De boer overleefde de woede van zijn dorpsbewoners niet en overleed aan zijn verwondingen. Dit verhaal is overgeleverd door de zoon van de boer die het overleefde en toen 12 jaar was.¹

Inleiding op het Bijbelboek Esther

Jodenhaat. Antisemitisme. Door Nazi's, Polen en dorpsbewoners. Jodenhaat heeft een heel lange geschiedenis. In Esther 3 gaat het over het voorstel om de Joodse bevolking in het Perzische rijk uit te roeien. Het gaat de schrijver om deze dreiging en Gods verlossing (zonder de Godsnaam te noemen in het Bijbelboek). Kort de lijnen in het Bijbelboek Esther. Esther leefde onder koning Ahasveros. In de geschiedenisboeken bekend als Xerxes I.² in het jaar 480 BC valt Xerxes Griekenland binnen en wordt verslagen bij Thermopylai.³ U kunt meer over dat avontuur lezen en zijn rijk in het boek van Tom Holland *Perzisch vuur*.⁴ Xerxes leefde dus na Daniel (Dan. 10:1, 11:1) en voor Alexander de Grote.

¹ Os, Van, P., *Liever dier dan mens* 2019 p 9-13

² [Xerxes I \(520-465 v.Chr.\) - Perzische koning | Historiek](#) (bezoekt op 28-1-2021)

³ Netflix film: *300* (is wel een 18+ film...)

⁴ Holland, T., *Perzisch vuur* 2007

Het Bijbelboek Esther komt dus al heel dicht bij de plek waar onze Europese geschiedenis begint, namelijk bij die van de Grieken. Wat Tom Holland in zijn boek schrijft is heel boeiend; als de Grieken de Perzen niet hadden weerstaan was Europa wellicht onderdeel geweest van de Oosterse culturen en was Esther ook 'onze' koningin geweest.

Maar goed. Het Bijbelboek Esther is een heel spannend boek. De schrijver houdt de vaart en de spanning er goed in. Met een spannend plot; een koning die zijn vrouw verstoot in een dronken bui. Een mooie climax waarin zijn nieuwe vrouw, koningin Esther smeekt om de bewaring van haar volk en een geruststellende ontknoping waarin de 'eerste' Haman de laatste wordt en Mordechai die laatste was, eerste wordt. Het Joodse volk wordt gered door het handelen van Mordechai en Esther. Hoewel deze redding geen garantie is voor de toekomst.

In Esther 3 wordt Haman neergezet als machtige minister-president met vrij toegang en vertrouwen van de koning. Ook wordt er bij vermeldt dat hij afstamt van Agag. Bij de Joodse lezer gaat er dan een belletje rinkelen: Agag was de koning van Amalek die door Saul uitgeroeid moest worden als straf wat Amalek het volk Israel ten tijde van de uittocht uit Egypte in de woestijn gedaan heeft (Ex. 17: 8). Namelijk verraderlijk van achteren aangevallen. Saul deed maar ten dele wat hem was opgedragen door Samuël; hij roeide het volk van Amalek uit, maar spaarde koning Agag. Het was de richter Samuel die eraan de pas moest komen. Hij onthoofde Agag (1 Sam. 15). Haman stamde af van de Amalekieten. In Esther 2: 5 lezen we over Mordechai. Hij stamt af van Benjamin. Opnieuw een opmerkelijk feitje; ook koning Saul stamde af van de Benjamin. De vraag die de schrijver opwerpt; zal deze afstammeling van Benjamin slagen waar de ander faalde? Mordechai weigert Haman eer te geven. Hij buigt niet voor Haman (Esther 3:4). Mordechai's *Joodzijn* is de kern van het conflict. Het wordt veronderstelt door de schrijver dat de lezer weet wat eraan de hand is. Joden buigen niet voor heidenen. Het conflict gaat dan ook dieper; hoe horen joden zich te gedragen ten opzichte van niet-joden in de samenleving. Dit staat dus los van Mordechai's rol ten opzichte van zijn vorst, Ahasveros.

Mordechai wordt niet gedreven door trots. Maar door religieuze motieven. Haman echter wordt gedreven door trots. Het is de trots van Haman die gekrenkt wordt. En daar moet een heel volk voor boeten. Volgens de Bijbelse literatuur ben je een dwaas wanneer je trots bent (Spr. 16:5, 18-19).

In vers 10 en 11 lezen we dat Haman de volledige autoriteit krijgt van Ahasveros. Deze lijkt maar half te luisteren en vindt het al snel goed. Vooruitlopend op de Holocaust van de 20ste eeuw: Hitler gaf zijn autoriteit ook door. Hij gaf deze aan de Himmlers, en Heideichs. Dat wordt het 'Führerprincipe' genoemd; men handelde (zelfstandig) in de geest van Hitler.

Een bevel zwart op wit van Hitler bestaat niet waarin hij opdracht geeft om de joden te vermoorden.⁵ Hitler heeft, naar wat we weten, slecht een enkele keer publiekelijk gesproken over de vernietiging van het Jodendom. Dat was in 1939 tijdens een toespraak in de Rijksdag. Er was in heel het Duitse rijk het 'Führerprincipe' ontstaan. Een ieder handelde in de overtuiging namens Hitler te handelen door Hitlers wil uit te voeren. Daardoor werd de eigen inbreng gebagatelliseerd en de verantwoording bij Hitler neergelegd.⁶

Zo ook hier. Haman handelt alsof hij in de naam van de koning handelt. In een pennenstreek wordt een heel volk tot de dood veroordeeld. De veronachtzaming en gemak waarmee mensenlevens worden veroordeeld is hier ongekend. Ja, toentertijd was een mensenleven minder in tel. Heden ten dage weten wij wel een mensenleven op waarde weten te schatten. Helaas, de geschiedenis leert ons zo anders.

Wat we dan lezen vanaf vers 12 tot 15a is ongekend en herkenbaar. Heel de administratie, heel de bureaucratie, al de ambtenaren worden ingeschakeld om het moorddadig bevel van Ahasveros uit te voeren.⁷ Allemaal zijn ze een heel klein radertje, een heel klein onderdeel, bijna te verwaarlozen. Bijna. Welke opdracht of vraag die je krijgt; het ontslaat ons nooit van eigen verantwoordelijkheid. Het later genoemde excuus van Duitse soldaten van *befehl ist befehl* bij het ombrengen van joodse moeders, kinderen en opa's kunnen we afdoen als gemakzucht. Uit nieuw onderzoek blijkt dat, zeker de Duitse soldaat in de *Wehrmacht* ruimte had om te weigeren mee te doen aan het executiepeloton, zonder dat het gevolgen had voor je carrière. Helaas maakten daar maar weinigen gebruik van.⁸

En zo zette Haman's handelen heel de machine in werking. En alles draaide. De positie van de joden hopeloos. De HSV vertaald het in vers 13: 'al de joden, van groot tot klein, man of vrouw moeten worden verdelgd, gedood en worden uitgeroeid'. Het beklemtoont de dramatiek door de drieslag: 'verdelgd, gedood en uitgeroeid.'

In vers 15b lezen we dat de burcht Susan in rep en roer was door het bevel van de koning. En Haman en de koning? Ze dronken en aten. Negeerden het kwaad wat ze hadden aangericht, ze hielden zich doof. Lieten anderen hun gang gaan. Hielden zich verre van de voorgenomen genocide. Ze aten en dronken en zeiden *ich habe dass nicht gewusst*.

En het einde van het verhaal? Mordechai won. Haman hing. Een van de Joodse feesten is hieruit ontstaan; het Purimfeest. Het uitbundigste van de Joodse feest, et een polonaise door de synagoge en een fles wodka in de hand: met Purim mag het allemaal.

⁵ Roberts, A., De Wereld in vlammen 2010, p. 261. En: Ullrich, V., *Adolf Hitler. Deel II: De jaren van ondergang 1939 – 1945*, 2019 p. 235

⁶ Kershaw, I., *Hitler, the Germans* 2009, p. 104 en ook: Longerich, P., *Hitler* 2015 p. 945. Zie ook Hanna Arend *De banaliteit van het kwaad* over de rol van Adolf Eichmann ten tijde van de Holocaust.

⁷ Mak, G., *In Europa* 2007, p. 418

⁸ Roberts, A., De wereld in vlammen 2010, p. 266-268 En: Hasting, M., *De hel brak los*, 2012 p. 578 – 579, 587 – 589

Volgens rabbijnen vier je het feest goed als je zo beschonken bent dat je het verschil tussen de vervloekte Haman en de gezegende Mordechai niet meer weet.⁹ Niet alles in de Bijbel behoeft navolging 😊.

De Holocaust in de 20ste eeuw

Wat wel navolging behoeft in de Bijbel is de liefde voor de naaste en de liefde voor het Joodse volk. En dat op grond van de Bijbel: dat God Abraham verkoos, Zijn goddelijke weg gaat met Zijn volk Israël, dat Jezus een jood is en dat de genade van God *eerst* voor de Jood is, en dan voor de Griek.¹⁰ Wij dus. Maar het wordt gemakkelijk vergeten dat wij elkaar lief moeten hebben. En in het bijzonder het Joodse volk. In heel de geschiedenis zie je bewegingen om het volk van God uit te roeien. De meest gewelddadige climax vinden we in de recente geschiedenis. Nog maar 76 jaar geleden. Dat is nog helemaal niet zolang geleden. Die generatie leeft nog. De geschiedenis van de holocaust ligt om de hoek. Het liefst willen we die periode vergeten. Want het schaad ons, ook de huidige generaties. We hebben niets om trots op te zijn. Van de 140.000 joden die in Nederland leefden, kwamen er 104.000 niet meer terug, dat is 74%. Daarmee staan we in de top drie van landen waarin de meeste Joden zijn omgekomen. En dat lag niet aan het aantal mensen die lid waren van de NBS, dat was ongeveer 5% van de Nederlandse bevolking. Ook het aantal mensen die deelnamen aan het verzet bedroeg ook niet meer dan 5%. Ook niet veel dus. Dit laatste cijfers is een oud cijfer gebaseerd op wat de dr. L. de Jong schrijft in het zijn boekenreeks '*Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*'.¹¹ Hij had alleen de verzetsstrijders meegerekend en niet de mensen die hulp gaven aan onderduikers.¹²

Nederlanders maakten ten tijde van de Twee Wereld oorlog geen keuze. De meeste mensen wilde ongestoord hun leven leiden. Harry Mulisch heeft dit beschreven in zijn boek *De aanslag*.¹³ De meeste Nederlanders waren geen helden. Maar we kunnen van onze geschiedenis leren. Laat ons vandaag helden zijn. En net als Mordechai recht op blijven staan en niet meebuigen in negatieve tendensen in de samenleving zoals Jodenhaat. En opstaan om tegen het antisemitisme te strijden.

Duitse politicus die had gepleit voor een ruimer vluchtelingen beleid.¹⁴ Tot op de dag van vandaag zijn er mensen in de Duitse samenleving actief die het gedachtegoed van de nazi's verheerlijken. Of een man wiens tattoo was van de hoofdboort van Auschwitz met de tekst: *Jedem das Seine*, vrolijk zwemmend met zijn kinderen.¹⁵

⁹ <https://www.rd.nl/artikel/792910-purim-feest-van-gods-voorzienigheid> (bezoekt op 28-1-2021)

¹⁰ Gods liefde blijkt uit: Genesis 12, Hosea 11, Romeinen 16:17. Maar de liefde voor de naaste en de liefde voor het joodse volk wil niet zeggen dat je alles goedkeurt wat de staat Israël doet. Ik koppel het jood-zijn los van de staat Israël. Het gaat in dit betoog over het Jood-zijn als entiteit en niet om de Joodse natie.

¹¹ Jong, de, L., *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 7 -2 Mei '43 - juni '44, 1976, p. 994-1016

¹² Een overzicht van het verzet in Nederland: Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland in de Tweede Wereldoorlog* 2002, p. 271

¹³ Mulisch, H., *De Aanslag* 1987

¹⁴ Neonazi die Duitse politicus Lübcke vermoordde krijgt levenslang | NOS (bezoekt op 28-1-2021)

¹⁵ Duitsers geschokt door man met Auschwitz-tattoo in zwembad | NOS (bezoekt op 28-1-2021)

Want dat sentiment leeft nog steeds in onze samenleving en in Europa. Op donderdag 28 januari kreeg een neonazi in Duitsland te horen dat hij levenslang de gevangenis in moet i.v.m. de moord op een Een laatste voorbeeld: de komende 4 mei lezing zou worden gedaan door Abdelkader Benali. Hij trekt zich terug omdat hij in het verleden zich zeer negatief heeft uitgeladen over de Joodse aanwezigheid in Amsterdam.¹⁶ Het antisemitisme is nooit ver weg.¹⁷

Het antisemitisme staat niet gelijk aan de genocide van de Holocaust. Maar kan daar wel toe leiden. Daarom moeten we ons ver houden van Jodenhaat. Het leidde in de 21ste eeuw tot verschrikkelijk toestanden.

Het uitmoorden van mannen, vrouwen en kinderen start niet zomaar. Daar gaat een lange weg aan vooraf. Onderzoekers beschrijven daartoe 8 stadia.¹⁸ Kort de punten waarlangs de holocaust zich in Duitsland heeft ontwikkeld:¹⁹

1. Onderscheid maken tussen rassen (unter- und Ubetrmenschen)
2. Het dragen van een Jodenster
3. De rassen- of Neurenbergerwetten (bijv. verbieden van gemengde huwelijken)
4. Oprichting van de SA en SS om Joden te molesteren – Kristallennacht
5. Verplaatsing naar de daartoe voorbestemde locatie (Getto's en concentratiekampen)
6. Massamoord.

Hitler kwam in 1933 aan de macht. Meer dan 7 jaar heeft hij Duitsland geïndoctrineerd met verhalen over het goede Duitse ras en al de inferieure rassen. Hoe meer men hoorde en zag, hoe meer men geloofde dat men daadwerkelijk beter was dan de ander. Trots zijn op wie je bent en wat je doet omdat je gelooft dat de ander er niet toe doet. Haman-gedachten. Met ook nog God aan je kant. Zie de koppelriem die de Duitse soldaten droegen: Gott mit uns. Pas in 1942 werd er in een villa in Wannsee een besluit genomen wat er gedaan moest worden met de Joden, opgesloten in concentratiekampen.²¹ Ook wel de *Endlösung* genoemd. Voorheen zette men Joden in als arbeidskrachten.²² En dat daar bij doden vielen was geen probleem. In Wannsee zag je dezelfde tafelen als bij Haman en Ahasveros. Er wordt een besluit genomen en het ambtenarenapparaat zette zichzelf in werking. En dat het bureaucraten waren, bleek wel uit de notulen; geen hoge pieten zaten er aan tafel, slecht ambtenaren van de tweede garnituur. Die het 'Führerprincipe' heiligden. Het jaartal van deze conferentie is bijzonder; in 1942 begon het besef door te dringen dat de oorlog wel eens heel anders zou aflopen.

¹⁶ Abdelkader Benali trekt zich terug voor de 4 mei-lezing | Trouw (bezoekt op 28-1-2021)

¹⁷ Bekijk de huidige samenleving door de ogen van Hitler: Vermes, T., *Daar is hij weer* 2013

¹⁸ Van symbolisering tot ontkenning: de 8 fases van genocide | IsGeschiedenis

¹⁹ Longerich, P., *Adolf Hitler* 2015, p. 930 – 931, 936 – 945

²⁰ Hasting, M., *De hel brak los* 2014, p. 582

²¹ Beevor, A., *De tweede wereldoorlog* 2012, p. 323 – 328

²² Over de economische aspecten: Wachmann, N., *Een geschiedenis van de Naziconcentratiekampen* 2015, p. 552-561

Het zesde leger had zich in Stalingrad overgegeven en het Russische leger was op weg naar Duitsland.²³ Daarom moest men wat doen met al die Joden die zaten opgesloten in kampen. Ombrengen, want als men de oorlog zou verliezen, had men de wereld wel een dienst bewezen: de verlossing van het Joods – bolsjewistisch gevaar. Men was al bezig om een wat ‘schonere’ oplossing te vinden om Joden om te brengen. Het doodschieten van mensen was tijdrovend en de gaf grote psychische druk bij de soldaten. De executie moest ‘humaan’ gebeuren voor de uitvoerders. Over de slachtoffers werd geen woord gerept.²⁴ Het bedrijfslevens en de wetenschap werden ingeschakeld om mee te denken hoe men zoveel mogelijk en zo schoon mogelijk mensen kon ombrengen.²⁵ Uiteindelijk werd het gas; Zyklon - B. Er werden hele kampen opgetuigd om dit werk te doen.²⁶ De bekendste is Auschwitz – Birkeneau. U ziet ook de onmetelijke grootheid ervan. Bij aankomst van een transport aangekomen werd de menigte in twee groepen verdeeld. Een deel om te werken en een deel om te sterven. Na de selectie had men nog een klein half uur te leven. In Auschwitz is er alleen eenrichtingsverkeer. En de schoorsteen rookt. Maar bevatten deed men niet. Lilli Kopckcy, een overlevende van Auschwitz vertelde: Ik herinner me een Nederlands jood die kwaad vroeg: ‘waar is mijn vrouw en kinderen?’ zeiden tegen ons: ‘daar worden mensen vergast, 3 kilometer verderop.’ We geloofden het niet.²⁷ De Joden in de barakken vertelden hem: ‘zie je die schoorsteen, daar zijn ze. Daarboven’. De Nederlander vloekte en zei: ‘ze hadden me beloofd dat we bij elkaar zouden blijven.’ Dat is de het strekte punt van deze misdaad: de ongeloofelijkheid ervan. Toen we in Auschwitz aankwamen roken we de zoetige geur. Of Edith Gabor, zei schreef in 1944 toen ze hoorde over het lot van de Joden: ‘Ach, dat overkomt andere mensen, in andere landen.’ Ze was wel bang, maar niet bang genoeg. Een jaar later zat ze in het concentratiekamp. Ze overleefde als enige van haar familie.²⁸ Terwijl er Rode kruis auto’s staan en het orkest speelt²⁹ worden de mensen begeleid naar de kleedkamers waar ze gezegd wordt hun haaknummer goed te onthouden zodat ze na het douchen hun kleren gemakkelijk konden terugvinden.³⁰ Na 30 minuten was het voorbij. Zo kon het zijn dat er op 1 dag in Auschwitz 20.000 werden geselecteerd en vergast.³¹ Het was soms zo wreed; dat er teveel mensen geselecteerd waren voor het transport. Dat de gaskamer te vol zat. En er een paar voor de deur van de gaskamer moesten wachten, luisterend naar de doodstrijd van anderen.³² In 33 maanden tijd kwamen er in het complex Auschwitz – Birkeneau 1,1 miljoen mensen om, hoofdzakelijk joden.³³

²³ Beevor A., *De Tweede Wereldoorlog* 2012, p. 572

²⁴ Beevor, A., *De Tweede Wereldoorlog* 2012, p. 247

²⁵ Beevor, A., *De Tweede Wereldoorlog* 2012, p. 574

²⁶ Hoe het er aan toe ging in de kampen: Primo Levi *Is dit een mens* 1987 | Claude Landsman *Shoah* 2012 | Elie Wiesel *Nacht* 2008

²⁷ Gilbert, M., *Nooit meer – een geschiedenis van de Holocaust* 2001, p. 77

²⁸ Hasting, M., *De Hel brak los* 2014, p. 567

²⁹ Beevor, A., *De Tweede Wereldoorlog* 2012, p. 574-576

³⁰ Wachmann, N., *Een geschiedenis van de Naziconcentratiekampen* 2015, p. 442

³¹ Roberts, A., *Wereld in vlammen* 2010, p. 272

³² Wachmann, N., *Een geschiedenis van de Naziconcentratiekampen* 2015, p. 444

³³ Beevor, A., *De Tweede Wereldoorlog* 2012, p. 583

Auschwitz was een doodsfabriek. Dat benadrukt het moderne karakter ervan: een machinerie die gebaseerd was op bureaucratie, het spoorwegnet en technologie.³⁴

De Holocaust in de 21ste eeuw

Wat we in het Bijbelboek Esther zagen keerde in grootse vorm terug in de 20ste eeuw. En we zeggen snel: dit nooit meer. Niet in de 21ste eeuw. Niet bij ons. *De weg naar Auschwitz werd door haat aangelegd, maar was geplaveid met onverschilligheid.*³⁵ Laten we alert blijven op die onverschilligheid. Want je wordt niet als racist geboren³⁶ Een onschuldig grapje over vreemdelingen en anderen, kan dan? Ook in de omgeving van Kampereiland, Grafhorst en Genemuiden komen we vormen tegen van vreemdelingen haat wat als onschuldig wordt gepresenteerd. Wat er soms gezegd wordt over buitenlanders op catechisatie is schokkend. Hoe kan dat? Wordt thuis zo gesproken over anderen? Hoe spreken we over anderen, mensen die we anders vinden? Wellicht een klein deel spreekt zo. De NSDAP in Duitsland besloeg in 1939 30% van het electoraat. En was daarmee op hun hoogtepunt, een meerderheid op legale wijzen hebben ze nooit gehaald.³⁷ En toch kwam die oorlog, kwam de holocaust. Spreek dus niet over 'het is maar een klein deel' als iets onschuldigs.

De Bijbel spreekt in barmhartigheid over de vreemdelingen. De eerste vijf boeken van Mozes staan vol sociale wetgeving. Holocaust overlevende Elie Wiesel sprak al *'hoe kon het gebeuren dat op een continent waar de kerktorens ten hemel wezen dit heeft kunnen gebeuren?'*³⁸ Daarom; zolang er een kerkelijk gemeenschap is op Kampereiland, in Nederland zullen we pal moeten staan voor ander; voor de vreemdeling, voor het andere geslacht, voor de niet-christen. Kortom, voor de ander. Blanken mensen zijn niet beter dan anderen. Christenen zijn niet beter dan anderen. Dat past ons niet. Hoe leerde christus het ons ook al weer? De ander uitnemender achten als onszelf. Ook als het gaat om een ieder die we anders vinden.³⁹ *Antisemitisme bloeit op in een samenleving die intolerant tegen anderen is.*⁴⁰ Laten we ons niet meeslepen in een systeem waarin onrecht en onderscheid zit ingebakken Wanneer je trots ben op je eigen komaf, huidskleur, eigen kunnen, eigen nationaliteit, dan ben je een dwaas, net als Haman. Dan acht je je blijkbaar beter dan de rest. Daar zit de kiem van het kwaad, de oorsprong van elke holocaust; je zelf beter achten dan de ander. Daarom eindigen we met een opdracht: Heb God lief boven alles. En de naaste als uzelf. Succes. Amen.

³⁴ Roberts, A., *De wereld in vlammen* 2012, p. 272 | Mak, G., *In Europa* 2007, p. 418 | Arend, H., *De Banaliteit van het kwaad* 2016, p. 78-91, 107-110

³⁵ Ian Kershaw *popular opinion and political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945* New York 1983, p. 277

³⁶ Barend, S., *De appel in het paradijs* 2020 p. 44

³⁷ Calje, P.A.J., Hollander, den, J.C., *De nieuwste geschiedenis* 2009 p.307-308

³⁸ [Missie-in-een-seculiere-tijd-Pieter-Gorissen-2013-Masterscriptie-TU-Kampen.pdf \(kerklab.nl\)](#) p. 16 (bezoekt op 28-1-2021))

³⁹ TV programma – Outsiders. Rara types. Maar ze horen erbij [De outsiders gemist? Start met kijken op NPO Start](#)

⁴⁰ Lipstadt, D., *Antisemitisme, hier en nu* 2019 p. 6

